

Еміль Балецький – дослідник закарпатських українських говорів (другий етап наукової діяльності)*

До 100-річчя від дня народження

ЄЛИЗАВЕТА БАРАНЬ

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, UA-90202 Beregszász, Kossuth tér 6.

E-mail: barany.erzsebet75@gmail.com

(Received: 15 April 2019; accepted: 27 June 2019)

Еміль Балецький (псевдонім Е. Латорчанин, О. Віщак, криптонім Е. А.) є однією із найбільш помітних особистостей в історії угорської україністики ХХ століття.¹ Серед основних його наукових зацікавлень – закарпатська діалектологія та історична лексикологія української мови.

Другий етап наукової діяльності ученого пов'язаний із Будапештським університетом, де в 1951 році Еміль Балецький був призначений завідувачем кафедри російської мови в Інституті іноземних мов, і одночасно доцентом Російського інституту при університеті з кінця 1952 року він став завідувачем кафедри російської мови Інституту ім. Леніна, а з 1965 року до останніх днів керував кафедрою російської мови історико-філологічного факультету Будапештського університету. Статті, у яких порушувалися проблеми закарпатських українських говорів, з'являлися на сторінках часопису «*Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*».

До кола наукових інтересів Емілія Балецького входило дослідження поширених у Закарпатті лексичних одиниць, перш за все з погляду їх етимології. Учений старався прослідкувати походження досліджуваних слів, виявити час їх першої писемної фіксації в тих чи інших джерелах, з'ясувати семантичні особливості розвитку зазначених найменувань. Зокрема, ґрунтовно проаналізовано значення слова *дюг* у прикарпатських українських, польських і словацьких говорах та визначено ареал його поширення (Балецький 1957).² Автор зіставив фонетично подібні слова угорської, польської, румунської, словацької та української мов, указавши їх значення в кожній мові та час першої і пізніших фіксацій у пам'ятках. Аналіз автора показав, що уг. *dög*

* Стаття є продовженням публікації БАРАНЬ 2019.

¹ Відомості про життєвий шлях, ранню творчість та наукову діяльність представлено у статті БАРАНЬ 2018.

² Попередні результати дослідження автор представив у статті «До питання про значення та етимологію слова *d'ug*» (див. БАЛЕЦЬКИЙ 1948).

угро-фінського походження в мові-першоджерелі має значення ‘труп тварини’, ‘заразна хвороба’, ‘чума’, перша письмова фіксація якого припадає на період до 1240 року. Сусідні мови, серед них румунська, словацька, польська та українська, запозичили угорське слово в різних фонетичних формах, відтак ця лексема зазнала розширення значення: рум. *diug*, *dug*, *dugh*, *dhiug*, *d'ug*, *d'ugos*, *diugosu* ‘дохла худоба’, ‘лінивець’ очевидно, потрапило до мови-реципієнта в XIII–XVI ст., уперше зафіксовано в XVII ст.; укр. *дюг*, *дюк* запозичено ймовірно в XIV–XV ст., перша фіксація припадає на 1707 р., поширено в значеннях ‘чорт, демон, злий дух’, ‘злий демон, що викликає хворобу або смерть’, ‘хвороба, мор худоби’, ‘черв'як, який викликає хворобу або смерть худоби’, ‘гусениця комах (Dilephila euphorbiae)’, ‘нічний метелик’; у словацькій та польській мовах слово з'явилося, у XVI–XVII ст.; словацьке *d'ug*, *d'uk*, *duk* уперше зафіксовано 1853 року, поширене в таких значеннях: ‘злий дух, чорт’, ‘хвороба худоби’, ‘нічний метелик, метелик’; у 1900 році виявлено першу фіксацію польського *dziug*, *dziuk*, *diuga*, поширеного в значеннях ‘чорт, злий дух’, ‘жук, який спричиняє хворобу худоби’, ‘гусениця’. «Очевидно, приблизно в XVII–XVIII ст. слово зазнало зворотнього запозичення – *гук* закріпилося в угорській мові в значенні ‘нічний метелик’ з лемківських українських або ж із східнославацьких говірок», – робить висновок автор (Балецький 1957: 223).

Серед доробку дослідника привертають увагу намагання визначити походження деяких запозичених слів, серед них і споконвічно слов'янських, які поширені в карпатських українських говорах. В одній зі статей (Балецький 1958) аналізуються слова *бадуня* (фонетичні варіанти *баденя*, *бадоня*, *бадуня*) ‘природним шляхом утворена або штучно створена яма в струмку’; *бовч* ‘яма в струмку із невеликим водоспадом’ (обидва слова Балецький виводить від праслов'янських форм); *бузьок* (фонетичні варіанти *бусьок*, *бузько*, *бусько*) ‘лелека’ (відсутність тлумачення слова свідчить про те, що воно широко розповсюджене в західноукраїнських говорах); *надолоба* ‘предмет або людина, яка є зайвим тягарем для кого-небудь’; *пантлик* ~ *пантлика* (та зменшено-пестливі форми *пантличок*, *пантличка*) ‘стрічка’; *сукманич* ‘голова рубачів, що роблять в бутині’ (походить від уг. *szakmányos* < *szakmány* ‘відрядна робота’) та *сакман*, *сакмар* у конструкціях *на сакман* ~ *на сакмар* ‘на гурт’; *вершан* (фонетичний варіант *вершак*) ‘найвища гілка дерева’, яке значеннєво подібне до болгарського *върхар*; *войтити* ‘висловлювати обурення, чіплятися до кого-небудь’ (автор припускає, що воно тотожне з дієсловом *воїтяти*, яке походить від прасл. **voj-*); *заголованити* ‘убити’ (автор припускає, що слово *головник* ‘убивця’, яке зустрічається в давньоруських писемних пам'ятках, збереглося в карпатських, а, можливо, і в інших південно-західних українських говорах).

У продовженні етимологічних досліджень (Балецький 1959) автор пояснив походження таких слів, переважно діалектизмів: *бедерлич* (*Pimpinella saxifraga*) ‘бедринець’; *билибінь* (*belebenь) у значенні ‘глибока вода’ зустрічається в середньозакарпатських говірках, а в українській літературній мові

вживається в значенні ‘підвищене відкрите місце’; *биндюх* ~ *бендюх* ‘живіт тварини, великий живіт, живіт’ – на противагу загальноприйнятому твердженню, що слово походить від уг. *bendő*, Балецький виводить його з російського *пендюх* ~ *пентюх*, мотивуючи це тим, що уг. кінцевому -*ő* (діал. -*őц*) у запозичених з угорської слів відповідають дифтонги -*иц*, -*йц*, -*іц* (до прикладу, *temető* > *temetuц*, *temetüц* [tymytüu], *temetiц*); *бобалька* (*бобальки*) ‘печені, потім облиті кип’ятком галушки з медом і маком, приготовлені на Святвечір’, у деяких закарпатських говірках слово зустрічається і в значенні ‘картопля’; *бокорован* ‘небезпечний прищ’ < уг. *pokolvar* ‘сибірська язва’; *бомбулька* ~ *бумбулька* ‘невеликий круглоподібний предмет’ (очевидно, походить від прасл. **bǫbul’a* [*bǫbьlь]); *чуплак* ‘великий ніж, щербатий ніж’ (в українській мові зустрічається у формах *чепель*, *чепелина* ‘ніж із відламаного кінцівкою’, *чепеля* ‘розкладний ніж’, автор виводить із прасл. *čerьlь ~ *čerьlь); *говля* ~ *говя* ~ *говря* ‘лелека’ зустрічається доволі рідко в лемківських та середньозакарпатських говірках і належить до нових запозичень; подібну територію поширення має дієслово *косоритися* ‘сердитися, дутися’; середньозакарпатський іменник *отелеп* ‘повільна людина’ утворено від іменника *теленало* за допомогою префікса *о-*, дієслово *теленати* в деяких закарпатських говірках має значення ‘іти, колихатися’ (асоціативний зв’язок між іменником *отелеп* і дієсловом *теленати* Балецький вбачає в тому, що *отелепом* називають людину, яка зі своєї волі не в змозі рухатися, до руху її примушують зовнішні чинники, заставляючи рухатися); *трунно* ‘сумно, надокучливо’ (від прасл. *trudь [~ *trǫdь]); *шупатися* 1. ‘чухати потилицю’, 2. ‘хникати’ (автор вважає зуконаслідувальним словом, в деяких українських говорах виводить від кореня **šip-*, в інших – від **šip-*); *торношити* ‘термосити’, поширено в середньозакарпатських говірках; *збйр* ‘ярмарок’ (фонетичний варіант *збѡр* та дієслівна форма *зборувати* ‘відбувати збір або ярмарок’).

У статті «Угорське *kert* у закарпатських українських говорах (із спостережень над морфологічним оформленням угорських іменників у закарпатських українських говорах)» (Балецький 1960) порушено кілька проблем із позиції етимологічних досліджень. Високо оцінюючи працю Іштвана Кнежі «Слов’янські запозичення в угорській мові», автор привертає увагу науковців до того факту, що, окрім кількох статей, нема подібного узагальненого дослідження про угорські запозичення в окремих слов’янських мовах. І, на думку Балецького, це можна аргументувати тим, що «угорські запозичення в слов’янських мовах не відіграли такої важливої ролі, як слов’янські запозичення в угорській мові», адже велика кількість слов’янізмів ввійшла до лексичного складу угорської літературної мови, а до лексичного запасу слов’янських літературних мов потрапило значно менше угорських слів (Балецький 1960: 247–248). Автор твердить: історичні обставини спричинилися до того, що найбільше угорських слів проникло в словацьку та сербськохорватську мови. Оскільки ж угорська етнічна територія межує із Закарпаттям, то, без сумніву, чи не найбільше угорських запозичень міститься саме в місцевих українських говорах. Угорська мова мала вплив на закарпатські українські

говори у сфері державно-адміністративної та побутової лексики.³ Автор перераховує праці, у яких порушено питання угорських запозичень у говірках Закарпаття, висловлює свої критичні зауваження до деяких робіт (Балецкий 1960: 248–249). Тут же зазначає, що у свій час на словниковий склад угорської мови певний вплив мала давньоруська мова, пізніше – українська (автор, у першу чергу, мав на увазі північно-східні говори угорської мови). Для прикладу наводить слова, які, базуючись на дослідженнях І. Кнежі, можна вважати давньоруськими запозиченнями в угорській мові. Однак наведено українські запозичення, серед них і діалектні, які не зафіксовані в праці І. Кнежі, але поширені в північно-східних говорах угорської мови, серед них такі: *ánu* < діал. *ану*; *bánika* < діал. *баник* ‘горщик’; *bida* < *bída*; *bockó* ~ *bocog* < *босак* ‘босий’; *csulka* < *чулка* ~ *чюлка* ‘пасмо волосся; коса; волосся’; *drácska* < діал. *драчка* ‘пиляння дощок’; *gyug* < *дюг* діал. ‘стусан’; *haluska* < *галушки*; *irmosz* < *ірмос* ‘перша строфа в кожній з дев’яти пісень канону’; *kadarnica* < *кадильниця*; *kondák* < *кондак* ‘піснеспів’; *mirovál* < *помазати миром*; *nyibe* < *ніби*; *raklanya* < *поклоняться*; *parasztaz* < *парастас* ‘заупокійна відправа; жертва за упокій душі’; *pravagy* < *праведний*; *prévik* < *предвік* ‘глибока давнина’; *riza* < *píza* ‘верхній одяг православних священників’, ‘відмежовані ділянки поля в 3, 6, 10 моргів’; *sutka* < діал. *шутка* ‘гілка розквітлої верби’; *táki* < частка *таки*; *utrenye* < *утреня* ‘церковна ранкова служба’. Значення лексеми *drubjás* нам не вдалося встановити. Діалектизми *bida*, *haluska*, *mirovál*, *riza*, *utrenye* зафіксовано і проаналізовано в монографії Іштвана Ковтюка «Українізми в угорській говірці пониззя ріки Уж Закарпатської області Української РСР» (Ковтюк 2007), лексема *bida* аналізована у статті В. Газдага (GAZDAG 2012: 81), а лексема *haluska* – у двох інших працях (див. GAZDAG 2013: 229, GAZDAG 2017: 128–129).

У вищезгаданій статті автор детально аналізує морфологічне оформлення іменника *керт* (*кирт*), *керта* (*кирта*), *киртъ* (*кертъ*), поширеного в закарпатських говорах здебільшого у значенні ‘сад’ або ‘город’, рідше – ‘квітник’. Дослідник розглядає всі форми аналізованого слова. Іменник чоловічого роду *керт* зафіксовано у значеннях ‘город’, ‘сад’. Варіант *кирт*, на думку Балецького, є результатом неточної фіксації Володимира Гнатюка, який, очевидно, під впливом місцевого відмінка (у *кирті*) чи форм множини (*кирты*, *киртійв*, *киртам*, *киртами*, у *киртах*) вживав голосний *и* замість *е* в називному, родовому та знахідному відмінках однини. Форма *керт* і *керет* (який утворився із форми *керт*) зустрічається як топонім у деяких закарпатських селах. Форма *керить* зафіксована вперше в Сокириницькому збірнику (південномарамороська пам’ятка XVII ст.). Саме на цей час припадає перша фіксація і форми *кертъ*. Про широке поширення слова *керт* свідчать численні деривати: *кертик*, *кішкерт*, *керточок* ‘городець’, ‘квітник’, *киртовий* ‘городовий’, *кертис* ‘садівник’, а також в якості антропоніма *Кертес* (*Кертис*).

³ Під закарпатськими говорами автор розуміє українські говори південних схилів Карпат незалежно від того, чи вони є говорами давнього, чи нового складу.

Форма жіночого роду *кирта* ‘город’ є і в діалектологічних матеріалах та фольклорі, а також у складі топонімів (*Панська кертта*, *По кінець керти*, *Вадашкерта*). Щодо форми *кирта*, то автор припускає, як уже зазначалося, неточність запису, зробленого В. Гнатюком. При цьому зазначає, що варіант *керта* зазвичай зустрічається з відкритим *е*, зокрема на північ від Ужгорода в долині Турі та Ужа, але головним чином на захід від Ужа, де зафіксовано зменшену форму *керточка*. У слові *кирть* м’який приголосний у кінці слова вимовляється на порівняно невеликій території східноземплинської говірки, а також у деяких селах Ужанщини, де ця лексема побутує зі значенням ‘город’ здебільшого з голосним *и*, рідше – з голосним *е*. Приблизно на цій території поширене і слово *киртыс* ‘садівник’ (*киртыска* ‘садівниця’). У якості топоніма *Керть* зустрічається лише один раз.

У кінці першого розділу статті автор робить висновок: іменник угорського походження *керт* у закарпатських говорах має три варіанти: 1) *керт* (чоловічого роду) поширений на схід від річки Уж до Тересви, рідше і далі; 2) *керта* (жіночого роду) – в долині річки Уж і Тур’ї і на захід від річки Уж до Топлі; 3) *кирть* (жіночого роду) – на невеликій території на північний захід від Ужгорода, а можливо, і в деяких селах на північний схід від Ужгорода.

Попри укорінення запозиченого з угорської слова *керт* та його варіантів, Балецький стверджує, що воно не витіснило давні слов’янські назви, які вживаються на позначення саду, городу та квітника. Ідеться про лексичні одиниці *сад*, *город* та *загорода*. Автор аналізує їх із позиції значення, фонетичних варіантів та лінгвогеографії і доходить висновку: іменник *сад* поширено на всій території закарпатських говорів; *город* – головним чином на схід від Латориці, у тому числі і як топонім; *загорода* в значенні ‘сад’, ‘город’ перш за все на захід від Ужа, а також у деяких ужанських та березьких говірках, часто і в якості топоніма; поряд із повноголосним варіантом, на захід від річки Уж поширена і форма *заграда*, у тому числі і як топонім. Як і в українській мові, назва *загорода* спочатку була поширена в значенні ‘обгороджене місце’, пізніше, на думку ученого, під впливом словацького *záhrada* ‘сад’ чи ‘город’ у лемківських говірках почали вживати його саме в цих значеннях.

У третій частині статті висвітлено час і шляхи входження угорської лексеми *керт* у мову-реципієнт (точніше, в українські закарпатські говірки) та морфологічне оформлення аналізованого слова. Автор зазначає, що в період розвитку феодалізму територія південних схилів Карпат належала до різних поміщицьких доміній. У їх центрі створювали фруктові сади, виноградники, городи і квітники, які, очевидно, називали *кертами*. Свої ж сади, городи і виноградники кріпосне селянство називало слов’янськими термінами: *сад* (*садок*), *город* (*городок*, *городець*, *городочок*, *городик*), *загорода* (*загородка*), *виннички*, *винниця*, *виннична гора*, *виногород* та ін. Отже, термін *керт* (*керта*, *кирть*) поширився в закарпатських говорах упродовж XVII століття, яке спочатку вживалося на позначення поміщицького саду, городу, квітника, тому застосовували назву *панський керт*, *панська кертта*. Пізніше назва *керт* поширилася і на селянські сади, городи та квітники. Слово закріпилося перш

за все у тих говірках, носії яких проживали поблизу центрів доміній і найчастіше мали стосунки з угорським населенням. А пізніше проникло і в більш віддалені говірки. У пам'ятці XVII ст. відомої під назвою «Углянський Ключ» назву *керт* ужито на позначення панського саду чи городу. Балецький наголошує: попри те, що запозичена з угорської лексики, пов'язана з феодальним господарством, здебільшого вийшла з ужитку (пор. *галаштів* [-йв, -ув], *каштіль*, *косалів* [-йв, -ув], *орек*, *телек*) та ін., слово *керт* (*керта*, *кирть*) в якості дублета до слов'янських відповідників збереглося в більшості закарпатських говорів.

Щодо морфологічного оформлення іменника *керт*, автор зазначає, що тут особливих пояснень не потрібно: угорський іменник на твердий приголосний у мові-реципієнті примкнув до іменників чоловічого роду з твердим кінцевим приголосним. Балецький вважає, що форма жіночого роду *керта* могла виникнути під впливом іменника *загорода*, поширеного у значенні 'сад', 'город' перш за все у західних закарпатських говірках, де паралельно вживаються обидва слова. Можливо, під впливом іменника *загородь* виник перехідний варіант *кирть*. Балецький робить висновок, що при аналізі варіантів слова *керт* варто врахувати, що маємо справу не з морфологічним варіюванням слова, зумовленого семантичною чи стилістичною диференціацією, а з різними варіантами, що виникли внаслідок впливу морфологічної будови давніх слів, які служили для позначення того ж предмета, що й запозичене слово. Для підтвердження своєї думки наводить безліч прикладів. Загальний висновок такий: «...при вивченні морфологічного оформлення угорських запозичених іменників у слов'янських мовах (говорах, говірках) слід мати на увазі морфологічну будову слов'янського іменника, замість якого чи поряд з яким вживається запозичений з угорської іменник, а також морфологічне оформлення аналізованого іменника в сусідніх мовах (говорах, говірках)» (Балецький 1960: 264–265).

Окрему статтю автор присвятив дослідженню походження діалектизму *фотляк*, відомого в таких значеннях: 'недоук', 'молода недосвідчена людина, шмаркач', 'нікудишній парубок' (Балецький 1961а). Уперше ця лексема зафіксована в рукописному збірнику закарпатських українських прислів'їв закарпатського художника Івана Югасевича (1741–1814). Згідно із розвідками Балецького, у північнозакарпатських говірках ні іменник *фотляк*, ні прислів'я, в якому функціонує слово, не зустрічаються. Найбільшого розповсюдження воно набуло в східнославацьких говорах. Автор припускає, що іменник *фотляк* в українські та словацькі говори потрапило з румунської мови (пор. рум. *făt, fătul*) з мовлення пастухів (можливо, що з румунської мови потрапило і до польської: *fotarle ~ fotarie* 'байстриук', 'гібрид'). На його морфологічне оформлення вплинули іменники зі зневажливим, негативним відтінком (напр., *бабрак*, *бумбак*, *глупак*, *здохляк*). Внаслідок цього з румунського *fătul* за допомогою суфікса *-jak* (< **jakъ*) могло утворитися **fotul'ak* > *fotl'ak*. Балецький припускає, що в західнозакарпатські та східнославацькі говори слово проникло приблизно в XV столітті.

Учений досліджував також етимологію українізмів в угорській мові, зокрема слова *csulka* ~ *csurka*, яке поширене в північносхідних угорських говорах колишнього Абауйського, Земплинського та Березького комітатів (Балецький 1961b). Раніше виявлення походження цієї лексеми займалися Золтан Гомбоц, Янош Меліх та Йозеф Сінньєї. Серед кількох значень слова *csulka* ~ *csurka* Балецький виділив як основне таке: ‘пасмо волосся, яке звисає’ (див. Балецький 1961b: 368). Дослідник вважає, що слово *csulka* ~ *csurka* в значенні ‘пасмо волосся; коса; волосся’ було запозичено угорцями від українців, з якими перебували в тісних сусідніх контактах. У карпатських українських говорах давньоруське *челька* ~ *челка* (походить від спільнослов'янського *čelo < *kelos), яке першочергово мало значення ‘пасмо волосся, яке звисає на чоло в людини і тварини’ (пізніше поширилося значення ‘китиця прапора’) збереглося в карпатських українських говорах у формі *чулка* ~ *чюлка* (*чілка*, *чівка*) у значеннях ‘жіноча (дівоча) коса’, ‘зачіска’, ‘волосся на чолі’, ‘чубок’. Із південнокарпатських українських говорів слово *чулка* потрапило і в східнославацькі говори (*čulka* ‘чубок, пасмо волосся’). Отже, робить висновок Балецький, угорське діалектне *csulka* ~ *csurka* ‘пасмо волосся; коса; волосся’ та східнославацьке *čulka* ‘чубок, пасмо волосся’ є запозиченнями із південнокарпатського українського *чулка* ~ *чюлка*, поширеного в тому ж значенні (Балецький 1961b: 371).

Зі слів сучасників відомо, що Еміль Балецький не підтримував офіційні зв'язки з радянським Закарпаттям, однак був напрочуд добре поінформований про наукові процеси в рідному краї. Деякі зі студентів-закарпатців, що навчалися разом з ним у Будапештському університеті, повернулися до рідного краю. Серед них були Василь Орос та Кирило Галас, які відтак упродовж десятиліть працювали в Ужгородському університеті. Припускаємо, що саме друзі і знайомі передавали Балецькому наукову літературу, інформували про здобутки українського мовознавства, у тому числі й діалектології. У статті «Новий етап у дослідженні говорів Закарпаття. Діалектологічні збірники Ужгородського університету» (Балецький 1962) проаналізовано праці Йосипа Дзендзелівського, Павла Чучки, Степана Бевзенка, Василя Німчука, Кирила Галаса, Івана Пагірі, Василя Добоша, Петра Лизанця, Василя Ороса, З. Г. Ніколаєнка, уміщених у двох випусках Діалектологічного збірника Ужгородського державного університету (1955, 1957). Окрім розгляду порушених проблем, Балецький подекуди доповнює, уточнює, конкретизує, рідше критикує наукові досягнення своїх колег, що свідчить про його глибоку обізнаність у галузі закарпатської української діалектології. Він високо цінує науковий доробок своїх сучасників, акцентуючи увагу на важливості фонетичних, лексикологічних, словотворчих, морфологічних, синтаксичних досліджень особливостей аналізованих говірок і навіть у галузі закарпатської топоніміки.

Окрему статтю Еміль Балецький присвятив вивченню етимології термінів народних страв, поширених у карпатських українських говорах, зокрема лексеми *бáник* ‘листовий коржик’, ‘листовий пиріг’ та його фонетичних варіантів *баник*, *банік*, *баничата* (форма множини від *банича*), *бан'ата* (форма

множини від *бан'а*) з різними відтінками у значенні (Балецкий 1964). За результатами досліджень автора, на позначення листкового пирога з маком, домашнім сиром, горіхами та капустою, у закарпатських говорах уживаються терміни *мако́ўник*, *сыро́ўник*, *сирник*, *оріхо́ўник*, *капус'ц'аник*, *капусник*, *лєкварник* та ін. При встановленні походження слова, Балецький брав до уваги дані словників, доступних у час проведення дослідження. Відкидаючи припущення Я. Б. Рудницького, що *ба́ник* разом зі словом *ба́нуш* є варіантом слова *ба́лмус*, запозиченого з румунської або угорської мови (Рудницький 1962), Балецький рекомендує своє припущення: «в українській мові *балмуш* і його деякі варіанти запозичені з румунської мови, а деякі могли виникнути і самостійно; щодо значення слова, то воно збігається з румунським, угорським, болгарським та сербськохорватським відповідниками, тоді як *баник* в карпатських говорах української мови ні за формою, ні за значенням не збігається зі словом *балмуш*» (Балецкий 1964: 6). Автор виявив, що в давньоруській мові існував термін **гъбаникъ* ‘вид листкового пирога’, яке походить від прасл. **gъb-* ~ *gъb-* ~ *gub-*; з однієї зі слов'янських мов було запозичено уг. *guba* ‘пиріг’. Автор робить висновок: ймовірно, спільною для всіх слов'ян була лексема **guba* ‘листовий коржик’; після I–II століття у давніх східних слов'ян, очевидно, існував листовий корж з начинкою і листовий пиріг без начинки, пізніше могло виникнути змішування цих двох видів хлібної страви (Балецкий 1964: 17). На думку Балецького, при реконструкції словникового складу праслов'янської мови необхідно особливу увагу звернути на дані слов'янських говорів, а також неслов'янських, зокрема словниковий склад угорської мови, в якому зустрічається той чи інший слов'янїзм.

Глибокий етимологічний і лінгвогеографічний аналіз виконав Е. Балецький у статті «*Урик, урюк, орек* в українській мові. До питання про збереження запозичень» (Балецкий 1965). У першій частині представлено місце першої фіксації із вказівкою значення форм *урик*, *урюк*, *орек* у пам'ятках української мови. Форма *оурикъ* зафіксовано на початку XV століття у Підтвердженні дарчої грамоти Грушівського монастиря в значенні ‘успадковане майно’, а також у молдавських грамотах від першої половини XV ст. У східнозакарпатських говорах іменник *урюк* має значення ‘велика дерев'яна скриня’. Ця форма в писемних пам'ятках вперше зафіксована в молдавських грамотах у двох варіантах: *урукъ*, *урюкъ* у значенні ‘успадковане майно’. Від форми *урюкъ* у значенні ‘спадщина’ у Нягівських повчаннях на Євангелія (XVI ст.) знаходимо похідні *урюкаш* ~ *урукаш* у значенні ‘спадкоємець’ в Урбаріальних записах кінця XVIII ст. *уручный* ‘спадкоємний’. Форма *орек* вперше фіксується з початку XVII ст. В українських говірках сучасної території Східної Словаччини збереглася форма *орек* у значенні ‘земля’, а в українській говірці села Комлошка в Угорщині у значенні ‘сукупність земельних володінь селянина’. Похідні *наврекъ* ‘назавжди’, а форми *оречный*, *оручный* ~ *орұчний* (*орочный*, *оречитый*, *урочитый*, *орекешный* ~ *өрөкөйшний*) зазвичай використовуються зі словами *пан*, *селянин*, *житель*, *час* та *володіння* (до прикладу, *оречный пан* ‘поміщик’). Автор спирається на дані румунської, словацької та

словенської мов із вказівкою на першу фіксацію аналізованого слова, їх значення та територію поширення. У румунській мові іменник *uric*, поширений у значеннях ‘спадок’, ‘дарча грамота’, ‘документ’, є історизмом. У значенні ‘спадок’ слово відоме в сучасній словацькій мові у формі *irek* ~ *írek* ~ *úrek*, у східнославацьких говорах поширена форма *erek* ~ *jerek*; форма *orek*, а також похідні *na orek*, *na úrek* ‘назавжди’, *írečítý* ~ *erečítý* ~ *úrečítý* ‘спадковий’, *írečítost* ‘спадковість’ зафіксовані в писемних пам’ятках початку XVII ст. У словенських говорах зустрічається форма *örok* ‘спадок’, *na ürok* ~ *na urok* ~ *na örok* ‘назавжди’, *öročina*, *örocsina* ‘спадок’, *örocsnik* ‘спадкоємець’, *öročno* ‘навіки’, *örokùvati* ‘успадкувати’.

Балецький дійшов загального висновку, що українські, румунські, словацькі та словенські непохідні форми утворені від давнього угорського *örök*, що до кінця першої половини XV ст. мало значення ‘спадкоємне поміщицьке майно’, пізніше ‘спадок’, ‘сукупність земельного володіння’, ‘майно’, які були юридичними термінами, чи від його ранніх варіантів **ürük* ~ **ürök* ~ **örük*. Автор переконаний: аналізоване слово поширено лише на тих територіях, які довший чи коротший час входили до складу угорської держави. Угорське слово *örök* фіксується угорськими писемними пам’ятками лише з XV ст., однак у молдавських грамотах воно зустрічається вже в XIV ст., форму *урик* знаходимо на початку XV століття у Підтвердженні дарчої грамоти Грушівського монастиря, що є свідченням того, що давні форми **ürük* ~ **ürök* ~ **örük*, а, можливо, і форма *örök*, існували раніше від часу першої фіксації. Отже, угорське слово пам’ятками інших мов засвідчено раніше, ніж угорськими. Балецький припускає, що уг. *örök* запозичено угорцями із якоїсь тюркської мови ще до переселення їхніх племен в Дунайський басейн.

На думку Балецького, вкраплення гунгаризму в сусідні мови пояснюється частково введенням феодального ладу на згаданих етнічних територіях. Однак науковець підкреслює, що основна сфера поширення цієї лексеми – пам’ятки церковного характеру (їх названо в статті), очевидно, при перекладі церковного твору національними мовами, особливо в період реформації, перекладачі вдавалися до вживання народнорозмовних слів. Найстійкішим виявився гунгаризм у словацькій мові, він ввійшов і до складу літературної мови (пор. сучасне *úrok* ‘відсоток’). У румунській мові лексема архаїзувалася. Українську форму *урик* автор вважає запозиченням із румунської, яка тільки один раз фіксується – у грамоті Грушівського монастиря 1404 р., а в говорах, мабуть, не вживалася. Автор припускає, що форма *урук* функціонувала в українських говорах історичної Мараморощини в новому значенні ‘велика дерев’яна скриня’, і запозичена лексема безпосередньо з угорської мови доволі рано, ще до переходу *ü > ö* (**ürük*), який розпочався в XII ст.; форма *орек* виникла із угорського *örök*, яке в час запозичення (після XII ст.) зберегло значення ‘спадок’. Після відміни кріпосного права слово набуло значення ‘сукупність земельних володінь селянина’, і з ним побутує в українських говорах Східної Словаччини. Форми *ор’ук* ~ *орук* ~ *ор’ук* вийшли з ужитку. Як бачимо, глибокі етимологічні дослідження Балецького виконано на високому науковому рівні.

У статті «До питання про деякі назви професій (на матеріалі карпатських українських говорів)» (Балецький 1966) автор знову веде мову про словниково-вий склад карпатських українських говорів, зокрема, проаналізував слова, які є назвами професій, а саме: *ббшн'ак*, *булгар'*, *валах*, *тириг*, *тбўт* та набуття нового значення етнонімом *циганин*. У свій час Е. Балецький завдяки власним спосередженням зафіксував іменник *ббшн'ак* з мовлення мукачівських та сваявських селян. У першій половині ХХ ст. слово мало значення 'мандрівний боснійський торговець, який носив свій дрібний товар у спеціальній корзині, що звисала з плечей на ремнях', пізніше стало вживатися і в значенні 'боснієць'. Таких торговців можна було бачити на ринках коло монастирів. Для назви мешканця Боснії в українській мові використовують етнонім *босняк*, *боснячка*. Форму *ббшн'ак*, за припущенням автора, закарпатці могли запозичити безпосередньо в боснійців (пор. сербське *bòšnjaċ*), однак не виключено, що угорська форма *bosnyák* теж мала певний вплив на формування української діалектної форми.

Слово *булгар* відоме на Закарпатті в значенні 'садівник' і є відносно новим запозиченням. Воно засвідчено і в сусідніх східнословачьких, польських, румунських та угорських говорах. На думку Балецького, форму *булгар'* ~ *булгар* закарпатці могли запозичити безпосередньо з болгарського *българи*. М'який кінцевий приголосний утворився, очевидно, під впливом назв таких професій, як *гбдинар'*, *гробар'*, *кблсисар'*, *млинар'*, *чиридар'*, *чипкар'* та ін. На українську діалектну форму могли мати певний вплив уг. *bulgár* та рум. *bulgar*.

У західноукраїнських говорах зустрічається слово *валах* у значенні 'людина, яка вихолощує тварин'. У значенні 'кастрована тварина' воно поширене в українській, російській, польській, словацькій та чеській мовах. Укр. *валах* походить від праслов'янського **volchъ*, запозиченого із германського **walcha-*. У карпатських говорах етнонім *валах* став назвою професії: з одного боку 'пастух овець', а з іншого – 'людина, яка вихолощує тварин' (слово не слід асоціювати з етнонімом *валах* ~ *волох* 'румун').

У давнину в деяких карпатських українських говорах етнонім *тириг* ~ *тирег* ~ *терег*, рідше *трет* використовувався в значенні 'купець'. Грецькі купці прибули в Закарпаття у кінці ХVІІ ст. – на початку ХVІІІ ст. із Токая і Дебрецена. Тамтешнє угорське населення називало їх *görög*. Назву запозичило й місцеве українське населення у формі *тириг* ~ *тирег* ~ *терег* 'грецький купець', 'купець', у свою чергу угорське уг. *görög*, очевидно, запозичено із давньоруського *грѣкъ*.

Лексема *тбўт* у західній частині Закарпаття у давнину вживалася в значенні 'слов'янин', 'словак', 'хорват – мешканець Славонії'. Угорський етнонім *tóth* у якості прізвища зустрічається доволі часто так само, як і в українців *тбўт* і *тбўтин*. Зв'язок цього слова зі значенням 'купець', указаним у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка, Е. Балецький пояснює так: «у гуцульські говірки слово *тбўт* проникло з угорської мови і першочергово, очевидно, мало значення 'мандрівний словацький купець'» (Балецький 1966: 29). Однак дослідник також припускає, що *товт* ~ *тбўт*

у значенні ‘купець’ у Східні Карпати могло проникнути і завдяки тому, що східні словаки і південні лемки часто їздили в Мараморош, Трансільванію та Буковину для закупівлі овець. Угорці такого купця називали *tót* ‘словак’.

У карпатських, серед них і в західноукраїнських говорах, слово *циганин* ~ *циган*, *циган* ~ *циган* поширено не лише в значенні ‘циганин’ або ‘циганин-коваль’, а й ‘коваль’. Балецький детально описує розвиток ковальської справи серед слов’ян, яким добре володіли ще перед періодом їх розселення, тобто близько I століття після народження Христа. Оскільки це ремесло добре збереглося, то залишилися в українських говорах і відповідні праслов’янські терміни. Пізніше, у кінці XIV – на початку XV ст. з появою в Середній Європі, у тому числі і в Карпатах, *циган*, які поміж іншого займалися й ковальством, термін *ковач* чи *коваль* було витіснено новим: *циганин* ~ *циган*, *циган* ~ *циган*. Гортанний задньоязиковий приголосний у слові розвинувся, на думку автора, очевидно, під впливом сусідніх румунської, польської або угорської мов. Слід зауважити: заслугою Балецького є те, що назви професій він вивчав з урахуванням історичних обставин із залученням даних про зв’язки українців із різними народами в минулому і в наш час.

Статтю «Церковнослов’янська мова і слов’янські діалекти (на основі карпатських українських говорів)» автор умовно ділить на дев’ять пунктів (Балецький 1979). У першу чергу ідеться про роль церковнослов’янської мови в історії карпатських українських говорів. Через відсутність писемних документів важко встановити, коли до слов’ян карпатського ареалу прийшло християнство. Автор не заперечує гіпотези попередників про вплив діяльності Кирила і Мефодія та їхніх учнів (деякі учені вважають, що діяльність братів-проповідників поширювалася на схід від Великоморавського князівства, чехоморавською редакцією церковнослов’янської мови користувалися і в східній частині карпатського ареалу) на поширення християнства в східній частині Карпатського ареалу, однак прийняття на Русі християнства зумовило його поширення і в східній частині карпатського ареалу. Балецький зазначає, що з кінця XIV століття формуються карпатські українські говори, на які мала вплив церковнослов’янська мова руської редакції. Він припускає, що з кінця XIV до середини XVII ст. у карпатські українські говори увійшло найбільше церковнослов’янізмів, у тому числі і в побутову лексику та фольклор. Церковнослов’янська мова руської редакції піддалася впливові вимови місцевих говірок, зокрема, з такими основними особливостями: вимова прасл. *ě* як *i* (*світлич*, *вінчатися*, *сповідь*, *главосіки*, *цвітна неділя*, *согрішити*); вимова прасл. *g* як *h* (*[u]гумен*, *глас*, *главосіки*, *благодать*, *благословеніє*, *согрішити*, *гоненіє*, *глагол* та ін.); в адаптованих словах у говірках прасл. *o* та *e* в новозакритих складах деколи переходили в *и*, *й*, *ö* (*ніп*, *ніст*, *ріство*, *д’явіл*, *вечурн’а*); у деяких випадках збереглися дублети (*росп’ятіє* – *росп’ятт’а*, *вінчаніє* – *вінчанн’а*).

У давні язичницькі пісні карпатських українців поступово проникали церковнослов’янські лексичні елементи. Наприклад, колядки за їх мовою дослідник розподіляє на чотири типи: 1) давній варіант, у якому нема церковно-

слов'янських елементів; 2) новий варіант, у якому є певні церковнослов'янські елементи; 3) християнський варіант, у якому діалектні і церковнослов'янські елементи зустрічаються упереміж; 4) церковнослов'янський (слов'яно-український) варіант, який лише у вимові є українським. У фольклорі вживаються церковнослов'янізми, серед них такі: *ниций, усопиий, рыбар', цар', судийа, иминіе, оружје, меч, свид'ител'ство, благий, чаяти* та ін. Низка церковнослов'янських виразів закріпилася в мовленні, до прикладу, *во віки вікоу, царство небесной, Христово рождество, ус'акоіе дыханіе да хвалит' Господа, совершилось'а* та ін. Багато церковнослов'янзмів стали елементами прислів'їв, серед них такі: *Христос воскрес, паски ростр'ас; Миколай поїї грибы тай олай; у ўладыки – три языки; говори Гриц'у Богородиц'у, а ѿа буду вірую* та ін. Автор робить висновок, що церковнослов'янська мова, як і церковне життя, приникли глибоко в побут карпатських слов'ян. В аналізованих говорах учений виявив близько шестисот слів і виразів церковнослов'янського походження і зробив висновок, що вони поширені неоднаково, а значна частина (біля ста слів і виразів) належить до пасивного лексичного складу місцевих мешканців.

Таким чином, можемо стверджувати, що праці Емілія Балецького свідчать про високий професіоналізм автора, про його глибоку обізнаність у сфері синхронної та діахронної діалектології. Любов до рідних закарпатських говорів надихнула дослідника до ретельного їх вивчення, а також до представлення результатів своїх розвідок широкій публіці славістів. Основною сферою наукових зацікавлень Емілія Балецького до кінця його життя було українське мовознавство, зокрема закарпатська українська діалектологія.

Література

- БАЛЕЦКИЙ 1948 = БАЛЕЦКИЙ Э. К вопросу о значении и этимологии слова *d'ug*. *Études Slaves et Roumaines* 1. Budapest, 1948. 106–111.
- БАЛЕЦКИЙ 1957 = БАЛЕЦКИЙ Э. Из наблюдений над значением и распространением слова *d'ug*. *Studia Slavica Hung.* 3 (1957): 223–234.
- БАЛЕЦКИЙ 1958 = БАЛЕЦКИЙ Э. Из словарного состава украинских карпатских говоров. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 399–404.
- БАЛЕЦКИЙ 1959 = БАЛЕЦКИЙ Э. Из словарного состава карпатских (украинских) говоров. *Studia Slavica Hung.* 5 (1959): 181–192.
- БАЛЕЦКИЙ 1960 = БАЛЕЦКИЙ Э. Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах (из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах). *Studia Slavica Hung.* 6 (1960): 247–265.
- БАЛЕЦКИЙ 1961a = БАЛЕЦКИЙ Э. *Fotlak*. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 238–241.
- БАЛЕЦКИЙ 1961b = БАЛЕЦКИЙ Э. Венгерское *csulka* ~ *csurka*. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 367–371.
- БАЛЕЦКИЙ 1962 = БАЛЕЦКИЙ Э. Новый этап в исследовании говоров Закарпатья. Диалектологические сборники Ужгородского университета. *Studia Slavica Hung.* 8 (1962): 1–27.

- БАЛЕЦКИЙ 1964 = БАЛЕЦКИЙ Э. Об одном из названий слоеного пирога у славян. *Studia Slavica Hung.* 10 (1964): 1–20.
- БАЛЕЦКИЙ 1965 = БАЛЕЦКИЙ Э. *Урик, урюк, орек* в украинском языке (к вопросу о сохранении заимствований). *Studia Slavica Hung.* 11 (1965): 45–70.
- БАЛЕЦКИЙ 1966 = БАЛЕЦКИЙ Э. К вопросу о некоторых названиях профессий (на материале карпатских украинских говоров). *Studia Slavica Hung.* 12 (1966): 23–33.
- БАЛЕЦКИЙ 1979 = БАЛЕЦКИЙ Э. Церковнославянский язык и славянские диалекты (на основании карпатских украинских диалектов). *Studia Slavica Hung.* 25 (1979): 31–36.
- БАРАНЬ 2018 = БАРАНЬ С. Еміль Балецький – дослідник української мови (до 100-річчя від дня народження). *Українська мова* 2018/4: 150–161.
- БАРАНЬ 2019 = БАРАНЬ С. Еміль Балецький – дослідник закарпатських українських говорів (перший етап наукової діяльності). In: BALÁZS Katalin, HERBIL Ioan (red.): *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. Anul 7. Nr. 1. Cluj-Napoca: Casa Cărți de Știință, 2019. 466–474.
- КОВТЮК 2007 = КОВТЮК І. *Українские заимствования в ужанском венгерском говоре* / KÓTYUK István: *Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai*. (Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 22.) Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszék, 2007.
- Рудницький 1962 = Рудницький Я. Б. *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language*. Part 1. Winnipeg, 1962.
- GAZDAG 2012 = GAZDAG Vilmos: Másodnyelvi elemek a kárpátaljai Beregvidék magyar lakosságának nyelvhasználatában. In: BÁRDOSI Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai*. Budapest, 2011. június 21–22. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012. 75–85.
- GAZDAG 2013 = GAZDAG Vilmos: Államnyelvi kontaktuselemek a kárpátaljai magyar sajtóban. In: FEDINEC Csilla, SZOTÁK Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek VI. Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi Intézet, 199–242.
- GAZDAG 2017 = ГАЗДАГ В. В. Фонетичні модифікації східнослов'янських лексичних елементів у закарпатських угорських говорах. *Науковий вісник інноваційних технологій* 2017/3: 122–132.

ERZSÉBET BÁRÁNY

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute (Beregszász)

Emil Balczyk – a Researcher of Transcarpathian Ukrainian Dialects (the Second Stage of his Professional Career). To his 100th Birthday

Emil Balczyk (his pseudonyms: E. Latorchanin, O. Vyshchak, and his cryptonym: E. A.) is one of the most prominent personalities in the history of Ukrainian studies in Hungary in the twentieth century. His main scientific interests include Transcarpathian dialectology and historical lexicology of the Ukrainian language.

The second stage of the scientist's professional career is connected with the University of Budapest, where in 1951, Emil Balczyk was appointed head of the Department of the Russian Language at the Institute of Foreign Languages, and at the same time assistant professor of the Russian Institute at the University.

Among the scientific interests of Emil Baleczky was the investigation of lexical units commonly used in Transcarpathia, first of all, in terms of their etymology. Among the achievements of the researcher, special attention must be paid to Emil Baleczky's attempt to determine the origin of some borrowed words, including those originally Slavic, which are common in the Carpathian Ukrainian dialects.

Emil Baleczky performed a deep etymological and lingual-geographical analysis of the word *урик*, *урюк*, *орек* in the Ukrainian language, that of the word *дюг* widespread in Precarpathian Ukrainian, Polish, and Slovakian dialects, and also that of the noun *kert* in Transcarpathian Ukrainian dialects. The author devoted a separate paper to the study of the origin of dialecticisms like *фотляк*, *csulka* ~ *csurka*, *бѣш'ак*, *булгар'*, *валах*, *тириг*, *тѣйт*, and *циганин*, investigated the etymology of the terms of national dishes widespread in Carpathian Ukrainian dialects, in particular of the token *бѣник*. He considered the role of the Old Church Slavonic language in the history of the Carpathian Ukrainian dialects.

According to his contemporaries, it is known that Emil Baleczky did not maintain official connections with the Soviet Transcarpathians but was surprisingly well-informed about the scientific processes in his native land. He analyzed the works contained in the two editions of the Dialectological Collection of Uzhgorod State University. In addition to examining the issues raised, Baleczky complemented, specified, and sometimes criticized the achievements of his colleagues, which indicates his deep knowledge of Transcarpathian Ukrainian dialectology.

Thus, we can state that Emil Baleczky's works testify the high professionalism of the author, his profound knowledge in the field of synchronic and diachronic dialectology. The love of Transcarpathian dialects inspired the researcher to study them thoroughly as well as to present the research results to the general public of Slavists. The main area of Emil Baleczky's scientific interest until the end of his life was Ukrainian linguistics, particularly Transcarpathian Ukrainian dialectology.

The aim of this paper is to present the Emil Baleczky's achievements in the field of Transcarpathian Ukrainian dialectology, focusing on the period from 1957 to 1979.

Keywords: Emil Baleczky, language contacts, lexical borrowings, Transcarpathian Ukrainian dialects, Hungarian loanwords, Slavic loanwords, etymology, University of Budapest